ԱԲՈՒ ՀԱՆԻՖԱ ԱԼ-ԴԻՆԱՎԱՐԻ

ՄԱՏՅԱՆ ԵՐԿԱՐԱՊԱՏՈՒՄ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ (ՔԻՏԱԲ ԱԼ-ԱԽԲԱՐ ԱԼ-ԹԻՎԱԼ)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[1] Խոսրով Անուշիրվան – Տե՛ս Աբու Յուսուֆ, ծնթգր. 6:

[2] Որմիզդ (Հորմուզդ) - Հավանաբար խոսքը Սասանյան արքա Որմիզդ Դ-ի (579-590) մասին է, որը հաջորդեց իր հորը՝ Խոսրով Ա Անուշիրվանին (531-579):

[3] Ռումի թագավորը - Արաբ պատմագիրների մոտ «ռում» բառը, որը «Հռոմ» անունից է ծագում, բազմաթիվ իմաստներով է օգտագործվում: Դա նշանակում է Բյուզանդիա (որը միշտ էլ կոչվել է Հռոմեական կայսրություն), Փոքր Ասիա, ինչպես նաև Հույներ: Այդ անունը տրվում է նաև Իկոնիայի սելջուկ սուլթանությանը. նույնիսկ օսմանյան ժամանակաշրջանում Փոքր Ասիան կոչվում էր Ռում: Երբ խոսքը բյուզանդական տիրապետության կամ Փոքր Ասիային է վերաբերում, մենք հայերենում պահպանել ենք Ռում արտահայտությունը, բայց երբ ժողովրդին է վերաբերում, ապա օգտագործել ենք հայ մատենագրության մեջ արմատացած «հոռոմ» բառը: (Իբն ալ-Ասիր, էջ 370):

[4] ... եկավ խազարաց թագավորը – Խազարների խաքանը:

[5] Վահրամ Չուբին – Վահրամ Չուբինը տաղանդավոր զորավար էր, որին մեծ փառք բերեց փայլուն հաղթանակը Սասանյանների վտանգավոր թշնամու թյուրքական խաքան Շավայի և նրա 300 հազարանոց բանակի հանդեպ 590 թվականին՝ Ամու Դարիա գետի մոտ: Վահրամի ձեռքն ընկավ հսկայական ավար, որը նա չէր պատրաստվում կիսել որևէ մեկի հետ, ավելին նա հավակնում էր Սասանյան գահին: Օգտվելով Վահրամ Չուբինի ապստամբությունից, ավագանին գահընկեց արեց Հորմիզդ արքային և նրա փոխարեն գահ բարձրացրեց Խոսրովին, սակայն վերջինիս բանակը պարտվեց Վահրամ Չուբինի զորքին և Խոսրովը ստիպված էր փախչել Բյուզանդական Միջագետք: Որոշ տարածքային զիջումների դիմաց (Հայաստանի որոշ մասերի), բյուզանդացիները հատկացրին օգնություն: Սկսվեց մի յարված պայքար Խոսրովի ու Վահրամի միջև Միջագետքին տիրելու համար: Միջագետքի քաղաքները աստիճանաբար անցան Խոսրովին, իսկ Վահրամի բանակը քայքայվեց: Խոսրովը վերադարձրեց գահը 591 թվականին ու նույն տարում երկարատև հաշտություն կնքեց Բյուզանդիայի հետ: Նա պատմության մեջ մտավ որպես Խոսրով Բ Փարվեզ (591-628) (История Ирана, стр. 67):

[6] Իրանշահր – կամ Երանշահր. այսպես էր կոչվում Սասանյան Իրանը:

[7] Արտաշիր Պապական – Գ դարի սկզբին, երբ Արշակունիների իշխանությունը Իրանում թուլացել էր, հանդես եկավ Արտաշիր Պապականը: Նրա պապը՝ Սասանը Անահիտ աստվածուհու տաճարի քուրմն էր, իսկ հայրը՝ Պապակը, Իսթախր նահանգի կառավարիչն էր: Նրանք ծագում էին Պարս նահանգից և հենց այնտեղից սկսվեց Արտաշիրի վերելքը: Նա իր տիրույթներին միացրեց Իսֆահանի շրջանն ու Քիրմանը և ի վերջո, ներխուժեց Խուզիստան: 224 թվականի ապրիլի 20-ին Օրմիզդագան հովտում տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ Արշակունի վերջին արքա Արտավան Ե-ի և Արտաշիր Պապականի բանակների միջև: Վերջինիս հաղթանակով վերջ գտավ Արշակունյաց հարստությունը Իրանում: 226 թվականին Արտաշիր Պապականը հանդիսավորապես հռչակվեց արքայից արքա՝ հիմք դնելով Սասանյան դինաստիայի: (История Ирана, стр. 39):

[8] Խոսրով Պարուեզ – կամ Խոսրով Բ Փարվեզ. Սասանյան արքա 591-628 թվականներին: Է դարի սկզբում Սասանյան տերության միացրեց Բյուզանդիայի արևելյան ու հարավային նահանգները: Է դարի 20-ական թվականներին Բյուզանդիան, խազարների ու թյուրքերը դաշինքի մեջ մտնելով, լուրջ հակահարված տվեցին Սասանյաններին, իսկ Բյուզանդական Հերակլ կայսեր արշավանքից ու մայրաքաղաք Տիզբոնի գրավումից հետո, Խոսրով Պարուեզը ավագանու կողմից գահընկեց արվեց ու սպանվեց: (Сов. Ист. Энц., т. 15, стр. 645):

[9] Մուշեղ – Մուշեղ Մամիկոնյանը, որը Հայաստանի բյուզանդական մասի դուքսն էր Զ դարի վերջին և Է դարի սկզբին: Երբ 589-ին Պարսկաստանում բռնկվեց Բահրամ (Վահրամ) Չուբինի ապստամբությունը, վերջինս օգնություն խնդրեց Մուշեղ Մամիկոնյանից՝ խոստանալով հաջողության դեպքում վերականգնել հայոց թագավորությունն ընդարձակ սահմաններում: Մուշեղ Մամիկոնյանը մերժեց և, բյուզանդական ու հայկական զորամասերի գլուխն անցած, ճնշեց ապստամբությունը, Խոսրով Բ-ին հաստատեց Սասանյանների գահին (591): Այնուհետև գլխավորեց հայոց այրուձին ընդդեմ Թրակիա ներխուժած ավարների, մի քանի հաղթանակ տարավ, բայց գերվեց նրանց կողմից և սպանվեց: (Հայկ. սովետ. հանրագիտարան, հ. 8, էջ 81):

[10] Կադիսիյա – Այս անունով հայտնի են մի շարք վայրեր Իրաքում և Ջազիրայում: 637 թվականի նշանավոր ճակատամարտի վայրը գտնվում էր Հիրայից հարավ-արևմուտք և ապագա Քուֆայից հարավ: Այս ճակատամարտում արաբները կարևոր հաղթանակ տարան Սասանյանների նկատմամբ: Այն բացեց ճանապարհը դեպի Տիզբոն-Սելևկիա (al-Kadisiyya, L. Veccia Vaglerii, EOI, CD-ROM, (IV: 384a)):

[11] Քաֆուր – Կամֆորա

[12] Մարջ (Միջնագետքի) – Գտնվում է Վերին Միջագետքում, Խառանի և Ռակկայի միջև:

[13] Մուավիա – Մուավիա իբն Աբու Սուֆիանը հիմնադիրն է Օմայան խալիֆայության: Իշխեց 661-680 թվականներին: Նա հենց սկզբից թշնամաբար էր տրամադրված Ալի խալիֆայի նկատմամբ և վերջինիս սպանությունից հետո անցավ իշխանության: (Muawiya I ibn Abi Sufyan, M. Hinds, EOI, CD-ROM, (VII: 263b)):

[14] Սիֆֆինի ճակատամարտ – Նշանավոր ճակատամարտ, որ տեղի ունեցավ 657 թվականին իրաքցիների (խալիֆա Ալի իբն Աբու Թալիբի գլխավորությամբ) և սիրիացիների (Սիրիայի կառավարիչ Մուավիայի գլխավորությամբ) միջև:

Ճակատամարտի վայրը՝ Սիֆֆինը մի ավերված բյուզանդական գյուղ է, որ գտնվում է Ռակկայից ոչ հեռու՝ Եփրատ գետի աջ ափին: Երկու բանակները երկար ժամանակ կանգնած էին դեմ-դիմաց ռազմի դաշտում, չցանկանալով կրոնակցի արյուն թափել: Ավելին, երկու կողմերում կային նույն ցեղի և նույնիսկ նույն ընտանիքի անդամներ: Ի վերջո ճակատամարտը տեղի ունեցավ և դադարեցվեց 657 թ. հուլիսին, առանց կողմերից որևէ մեկի հաղթանակի: Որոշվեց, որ հաշտարար խորհուրդը պիտի վճռի խալիֆայության ճակատագիրը: Ալիի կողմնակիցների մի մասը դեմ էին հաշտության, պահանջելով կռվել մինչև կողմերից որևէ մեկի հաղթանակը, դրանք Խարիջիներն էին, որոնք առանձնացան: Սիֆֆինի ճակատամարտը գահի համար մղվող պայքարից բացի իր հիմքում ուներ մահմեդական համայնքի ղեկավարի, կամ մարգարեի փոխանորդի դիրքին հասնելու երկու սկզբունքների – «ժառանգականության» և «ընտրելիության» սկզբունքների պայքարը: Պատահական չէ, որ հենց այդ ժամանակ ձևավորվեցին իսլամի երեք հիմնական ուղղությունները, որոնց հետևորդները կոչվեցին սուննիներ (ուղղափառ մահմեդականներ), շիիներ (Ալիի կողմնակիցներ) և խարիջիներ (անջատվող, դուրս եկողներ, ապստամբներ): (Siffin, M. Lecker, EOI, CD-ROM, (IX: 552b)):

[15] Յազիդ իբն Մուավիա – Տե՛ս Խալիֆա իբն Խայյաթ, ծնթգր. 49:

[16] Արու Ջաաֆար – Տե՛ս Խալիֆա իբն Խայյաթ. ծնթղր. 70:

[17] Ռաշիդ - Հարուն ալ-Ռաշիդ: Տե՛ս Խալիֆա իբն Խայյաթ. ծնթղր. 77:

[18] Յազիդ իբն Մազիադ - կառավարել է 787-788 թվականներին, սակայն ոչ անմիջապես Խուզայմայից հետո, ինչպես նշում է պատմիչը: Նրանց միջև կարճ ժամանակով Արմինիայի կառավարիչ եղավ Յուսուֆ իբն Ռաշիդ ալ-Սուլամին (787), որը կազմակերպեց արաբական ցեղերի դաղթը հարավ-արևմտյան Հայաստան. Yaqubi, II. p. 426 (Տեր-Ղևոնդյան. Արմ. ոստիկանների ժամանակագրությունը):

[19] Սամառա - Քաղաք Տիգրիս գետի միջին հոսանքի արևելյան ափին, Բաղդադից 125 կմ դեպի հյուսիս: Աբբասյան խալիֆայության մայրաքաղաքն էր 836-892 թվականներին: Այդ վայրում հնագույն ժամանակներից կար բնակավայր: 834-835 թվականներին Մուտասիմ խալիֆան փնտրում էր իր համար նոր մայրաքաղաք: Պատճառը միջինասիական թյուրքերից կազմված թիկնազորի ու Բաղդադի բնակչության միջև կոնֆլիկտն էր: Այսպես հիմնվեց նոր մայրաքաղաք, որը կոչվեց՝ Սուռռա ման ռաա (Ով տեսնում հիանում է), ապա կրճատվեց կոչվելով Սամառռա: Սակայն արաբերեն ստուգաբանությունը պարզապես հարմարեցված մի բան էր, քանի որ իրականում դա աքքադական և շումերական Sur-marrati անվան աղավաղումն էր: (Samarra, A. Northedge, EOI, CD-ROM, (VIII: 1039a)):

[20] Բաբեկ – Սա Խուռռամյան (Խուռռամի) աղանդի ղեկավարն էր: Նրա անունը իրանական Պապակ անվան արաբացված ձևն է: Նրան նկատեց Խուռռամինների աղանդի ղեկավար Ջավիդան իբն Սահլը և նրան ընդգրկեց իր համախոհների մեջ: Շատ չանցած նա վախճանվեց և Բաբեկը հայտարարեց, որ իրր Ջավիդանի հոգին մտել է իր մեջ: Նա նոր չունչ տվեց այդ շարժմանը իր կենտրոնը դարձնելով Ատրպատականի Բաղդ ամրոցը: Խուռռամյանների շարժումը մասամբ ծագում էր Մազդաքյան շարժումից: Մամուն խալիֆան այս շարժումը ճնշելու նպատակով մի շարք բանակներ ուղարկեց Բաբեկի դեմ, որոնք բոլորն էլ պարտություն կրեցին: Միայն 837 թվականին՝ Մուտասիմի օրոք, հնարավոր եղավ բռնել ու մահապատժի ենթարկել Բաբեկին: Խուռռամյան շարժումը Բաբեկի մահով վերջ չգտավ. այն իր հետնորդներն ուներ մինչև անգամ 11-րդ դարում: (Babak, D. Sourdel, EOI, CD-ROM, (I: 844a)):

[21] Բաղդ - Այս վայրը Բաբեկի կենտրոնն էր հանդիսանում: Գտնվում էր այժմյան Թալիշի Վիլաջ-չայ գետի վերին հոսանքում. այստեղ էր գտնվում պատմական Առռսբեճան գավառը, որի տեղադրությունը որոշվում է այժմյան Արոս գյուղով: (Հակոբ Նալբանդյան. Արաբական աղբյուրներ, էջ 145):

[22] Նահանգի – Հավանաբար նկատի ունի Արցախը:

[23] Սմբատի որդի Սահլ (Սահլ իբն Սինբաթ) - Սահլ իբն Սինբաթը, կամ Սունբաթը հայ պատմիչների մոտ հայտնի է որպես Սահլ Սմբատեան, իսկ արաբ պատմիչները շատ հաճախ նրա անվանը կցում են «ալ-արմանի»՝ հայազգի բառը: Ն. Ադոնցը և ուրիշներ կարծում են,՝ որ նրա հայրը՝ Սմբատը, Բագրատունի է: (Ադոնց, Պատմ. ուսումնասիրություններ, էջ 134-136. Minorsky. Sahl ibn Sunbat. XV/ 3. Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 50-64(Տե՛ս Իբն ալ-Ասիր. էջ 379)):